

МОЖЕ ЛИ ДА СЕ ГОВОРИ ЗА БЪЛГАРСКА ЕТИКА НА НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ?

АЛЕКСАНДРА ТРАЙКОВА

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

al.tra@abv.bg

IS ETHICS OF SCIENTIFIC RESEARCH A HOT TOPIC IN BULGARIAN ACADEMIA?

ALEKSANDRA TRAYKOVA

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The idea that scientists are influenced by values or social conditions when choosing which questions and tasks to prioritize is not a new or controversial one [Kuhn, 1962; Ross, 1996; Longino, 1990; Hacking, 1999; Kitcher, 2001]; neither is the idea that research agendas ought to be produced by means of interaction between researchers and the public in order to secure a reliable match between scientific goals and public expectations [Longino, 2001]. Some of the more recent literature on values in science even seems to suggest that public participation, rather than simply facilitating the development of effective policies, can also be expected to optimize decision-making procedures within the scientific community, e.g. by reconciling different values [Dietz, 2012] or by assisting researchers with agenda-setting [Iltis and Matthews, 2017]. The goal of the present article is to present a brief overview of Bulgarian thinkers' positions on these important matters, as well as to establish whether the latter have received sufficient theoretical attention.

Keywords: ethics, applied ethics, ethics of scientific research, philosophy of science, values

1. Въведение

Разбирането, че учените имплицитно се влияят от фактори като морални ценности или социален контекст, когато приоритизират

определени изследователски области или проекти, не е нито ново, нито особено неконвенционално [Kuhn, 1962; Ross, 1996; Longino, 1990; Hacking, 1999; Kitcher, 2001]. Същото важи и за схващането, че изследователските проекти трябва да бъдат планирани в контекста на съгласуване между учените и обществото, за да се осигури максимално препокриване между научни цели и обществени очаквания [Longino, 2001]. По-новата западна литература върху ролята на ценностите в науката оптимистично предполага, че участието на широката общественост не просто улеснява разработването на по-добри политики за финансиране и провеждане на научни изследвания, а дори оптимизира процесите по вземане на решения в самата научна общност, например посредством въвеждането и съчетаването на по-широк диапазон от епистемични и етически ценности [Dietz, 2012], или опростяването на избора на крайни цели за научните проекти [Itis and Matthews, 2017].

Целта на моя текст е да покаже дали тези хипотези са приложими към действителността на българската наука, и също така да представи някои от най-значимите и интригуващи развития в българската етика на научните изследвания през последните няколко десетилетия. Ще бъдат разгледани идеите на български мислители като Станка Христова, Максим Лазаров, Людмила Иванчева, Христо Проданов, Васил Проданов, Даниела Сотирова и Силвия Минева. Крайният извод ще бъде, че макар и българските теоретици да поддържат сходни разбирания относно чисто прагматичните аспекти на научната методология, вижданията им спрямо етическите и политически аспекти на наукоправенето се отличават съществено от тези на западните им колеги в поне две отношения: 1] ролята, отдавана

на имплицитните ценности в научното мислене, и 2] отговора на питането дали произвеждането на адекватна и благонадеждна наука е колективна [т.е. обществена] морална отговорност.

2. Относно разделението между философия на науката от една страна и етика на науките и технологиите от друга

Въведението на статията на Людмила Иванчева за етиката като регулатор на развитието на науките и технологиите в политиката на Европейския Съюз посочва, че относително доскоро „научните изследвания, индустриалното приложение на научните достижения и политиката (са били) възприемани като напълно разделени и автономни сфери на дейност“, въпреки размитите граници, които ги характеризират понастоящем [Иванчева, 2017].

Кратка справка с проучванията на Science History Institute показва, че това доскоро все още актуално разделение не е било уникално само за територията на Европейския Съюз или конкретно за първата половина на двадесети век, а дълго време е важало за развитието на науката като цяло. [1] Може би в известна степен именно на него дължим и факта, че в западната академична литература до началото на седемдесетте години етиката и философията на науката толкова рядко се пресичат по въпросите на научната методология, освен в очевидни (но редки) изключения като теоретичната медицина. По този начин постепенно се налага неофициалното, но трудно за оборване становище, че теоретично-етическите и приложно-методологическите аспекти на науката са две строго обособени територии, в които да се изявяват специалисти с различна ориентация и различни цели, а не две преплетени и

взаимоосведомяващи се дисциплини с огромен потенциал за интеграция. На пръв поглед въпросното становище се ползва почти със статута на факт, що се отнася до българската етика на науката и технологиите, тъй като тя не изглежда често да засяга процедурите, включени в планирането, изготвянето или набелязването на цели на научните изследвания.

Някои от ключовите съвременни разработки в областта коригират този вакуум. Да речем разсъжденията на Станка Христова върху нанотехнологиите повдигат следните интересни въпроси: доколко е редно финансирането на скъпи високотехнологични начинания от джоба на данъкоплатеца при липса на каквито и да било действия от страна на правителството с цел информирането или изискването на съгласие от последния [Христова, 2008, стр. 221]; в какво се състои отговорността на онези, „от които зависи изследването и приложението на нанотехнологиите“, дали не е редно да бъде упражняван контрол върху тези развития от страна на „засегнатите и потърпевшите от това приложение“, както и по какъв начин би следвало те да бъдат подготвени за упражняването на въпросния контрол [пак там, стр. 222].

Друг пример можем да открием у Максим Лазаров, чиито размишления върху иновационното поведение и връзката му с моралните ценности резултират в директното питане защо някои новаторски начинания намират пробив, „излаз към промяната“, докато други остават нереализирани [Лазаров, 1989, стр. 9]; пита се също така и кои са основните социални фактори, движещи потреблението в контекста на научно-техническата революция [пак там, стр. 26-36] и какви са социалнопсихичните ефекти от това потребление, особено що

се отнася до „установените стандарти на поведение и мислене“ [пак там, стр. 37-39]. В обясненията си на тези процеси Лазаров залага основно на интерпретации от марксистки характер, които отдават централни места на социално-технологическата диференциация на труда [2] и на образованието, но в неговия анализ е налице по-голям интерес към изследването на факторите, обуславящи общественото отношение към „съдбата на иновациите“ [пак там, стр. 11], отколкото към самите процедури на иновация и как самото им конструиране може да бъде ценностно натоварено, тоест да отстоява или отразява определени морални позиции.

Подобен интерес се долавя и във вече споменатата разработка на Станка Христова за нанотехнологиите, където централно място заема въпросът дали те ще се окажат „спасение“ или „проклятие“ за човечеството: дали ще допринесат към разрешаването на проблеми, които са измъчвали нашия вид и обществата ни в течение на много дълго време, или напротив, ще създадат „много нови, несъществуващи досега проблеми и [...] невиджани досега рискове“ [Христова, 2008, стр. 226]. Остатъкът от текста търси баланса, тоест етическите позиции, от които ползите и вредите поне да се уравновесят, ако е невъзможно да се „осигури доминация на ползите над вредите“ [пак там, стр. 226-228]. Предложените решения обаче са свързани почти изцяло с търсенето на съгласие от страна на обществото на основата на предварително изготвена консеквенциалистка или утилитаристка оценка на риска. Въпросът какви ценности (values) са залегнали в самата концепция на нанотехнологиите, или в самите научни процеси на проектиране, изработка и тестване на крайния продукт, остава незасегнат.

Сред българските научни работници определено съществува засилен интерес към социалните и етически ефекти, които се очаква да произведат високите технологии в обществото ни, особено по отношение на вече наболялата тема за неравенството. За пример могат да послужат съвсем скорошни статии на Людмила Иванчева, Даниела Сотирова и Христо Проданов, в които те анализират съответно етическото регулиране на технонауката като превенция срещу генерирането на социално неравенство от страна на последната [Иванчева, 2018], етиката на дигиталното неравенство и потенциала на дигиталното пространство да предостави „изравняване“ в смисъл на равни възможности [Сотирова, 2018], подчертаното неравенство в достъпа и подготовката да се използват технологии в по-общ план [Проданов, 2018], или видовете неравенства и несправедливости, на които можем да станем жертва в дигиталното пространство [Проданов, 2017].

Людмила Иванчева например успешно проблематизира потенциала на технологиите да доведат до неравенства на пазара на труда или да задълбочат така наречените „регионални неравенства“ [3] и неравенствата в здравеопазването [Иванчева, 2018, стр. 401, стр. 404-407], но не предлага решение на тези предизвикателства, нито се отклонява в посока разсъждения върху идеологическите, етически и социални влияния, които предзадават самите технологически „трендове“ [4] и имплицитно присъстват в тях на всеки един етап от създаването или прилагането им. Нейният фокус лежи основно върху поддържането на изконното човешко право на „равен достъп до блага и услуги“ [пак там, стр. 408], но не е отделено внимание на въпроса дали и как тази загриженост може да бъде привнесена на

концептуално равнище в самите процеси на разработване на нови технологии, за да може да фигурира сред основните им цели. Това, разбира се, не е проблем на самия текст, а илюстрира по-общата тенденция сред българските мислители успешно да се набелязват назряващи етически проблеми във връзка с развитието на науката и технологиите, но отговорността за тях, както и за намирането и прилагането на потенциални решения, да бъде присъждана на държавните апарати, обществото или политическата власт, вместо с нея да се захващат самите учени или професионални мислители, които именно са най-добре подготвени да изобличат евентуални недостатъци на предлаганите решения.

Безспорно този подход е повече от уместен там, където се касае отстояването на основни юридически и морални права – като например правото на достъп до възможности за развитие, блага или услуги. Ала що се отнася до предотвратяването на сериозни заплахи за междуличностните отношения, стила на общуване или традициите на едно общество, за каквито споменава например Максим Лазаров [Лазаров, 1989, стр. 38-39], е нужно да вникнем в самите детайли на научния процес; на научното мислене и имплицитно съдържащите се в него епистемични и етически ценности. Това е така, тъй като именно в тези най-начални етапи от зараждането на дадено научно откритие или разработването на дадена технология могат с най-голям успех да бъдат взети под внимание всякакви съображения относно нейните етически и социални аспекти. С други думи, отговорното и далновидно отношение към изработването на адекватна научна методология, както и към приобщаването на научната общност към ценностите на обществото в по-широк план, могат да ни улеснят в

борбата за един по-ефикасен и същевременно по-отзивчив и хуманен начин на „правене на наука“. Ето защо считам, че една добре осъществена интеграция на етиката на науките и технологиите от една страна и философията на науката от друга би била от огромна полза с оглед формирането на по-убедителни становища, които да бъдат взети под внимание от отговорните органи на властта и впоследствие приложени на практика.

Сравнително близка позиция е застъпена и в Девета лекция от цикъла лекции по етика на Недялка Видева, която обобщава ролята на приложните етици по следния начин: „(приложната етика) се опитва да регламентира и регулира онези области на човешката дейност, резултатите от които могат да имат фатални последици за съществуването на отделния човек, на човешкия род като цяло или на живота изобщо. Като правило това са високо специализирани дейности, упражняването на които и вземането на решения в които предполага едно изключително високо равнище на компетентност, тоест може да се осъществи от малцина, но засяга много широк кръг от хора. Така приложната етика имплицира окупирането на определена властова позиция“ [Видева, 2005, стр. 190].

Действително размислите върху социално-етическите развития, които можем да очакваме да настъпят като следствие от интегрирането на даден тип технология в ежедневието ни, предполагат задълбочени познания не само в областта на конкретната технология, а и в тези на съответните институционални и властови апарати, на културните и нравствени особености на засегнатото общество, и така нататък. Нещо повече, способността за вземане на решения или за упражняване на влияние върху вземаните решения се

намира в почти пряка зависимост от вида позиция, която заема лицето, като най-лесно би могла да се разгърне от една властова позиция – неслучайно Видева уточнява, че приложно-етическите дебати предполагат „в една или друга степен преразпределение на власт“ [пак там].

Това преразпределение на власт обаче може да бъде почти изцяло избегнато, ако просто спрем да редуцираме ролята на учените до тази на „доставчици на морални казуси“ [пак там], а ролята на етиците – до тази на съдници. Научната дейност е обвързана с морално-социалната сфера в същата степен, в която и с професионалната, икономическата, политическата, индустриалната и така нататък. По същия начин, по който сме склонни да делегираме на лицата със специализирани познания отговорността за определени морално натоварени решения, сякаш „притежаването на специализирани знания води след себе си и по-високо равнище на морална компетентност“ [пак там], трябва да признаем способността – и дори да припишем задължението – на професионалните мислители да се осведомяват, да анализират и да оптимизират научните процеси, доколкото това е осъществимо.

Науката и технологиите не подлежат на пълна авторегулация поради прякото им влияние върху качеството на живот и устройството на обществото, тъй че за хуманитаристите и в частност за философите се отварят множество възможности да допринесат към максимално благоприятен развой. Те могат да постигнат това, като се заемат с размисли върху например следните въпроси: има ли добри и лоши начини на правене на наука; какво отличава едните от другите; може ли да се каже за едно научно изследване или експеримент, че е

проведен по „добър“ начин в морален план; от какви съображения трябва да се ръководи един научен екип или научен проект, за да бъде определен като морално „добър“; какъв тип цели обслужва „добрата наука“; има ли „добри“ и „лоши“ начини на оповестяване на резултатите или изводите от дадено научно изследване; кое прави една технология „добра“ или „лоша“, и други подобни.

Знание и морал са неизбежно преплетени в практиките на науката и технологиите, макар мнозина от нас да са склонни да привиждат знанието и науката като обективни и ценностно неутрални сфери на интелекта, където дилемите не съществуват, а мненията не се разделят. Работата на Васил Проданов също подчертава простата истина, че научният прогрес и технологичните развития в огромна степен се обуславят от манталитета на едно общество и от неговите ценности – втората индустриална революция в Запада и в Япония, например, „предполага силно развито корпоративистко и колективистко съзнание [...] (в съчетание с) протестантска спестовност и трудова етика“ [Проданов, 2007, стр. 138]. Една от причините е пряката зависимост на научния и технически прогрес от морални и психологически фактори като мотивацията, организираността, изпълнителността и дисциплината [пак там, стр. 148]. За извършването на профилирана дейност, с каквато се характеризират почти всички съвременни професии и особено висококвалифицираният труд, са необходими определени морални и психологически качества, улесняващи адаптирането към съответната трудова култура.

Също така самото възникване на една човешка дейност или професия вече е отражение на обществените нрави и ценности – на

онова, което мнозинството от нас смята за значимо и полезно. Без всякакво съмнение ценностно-нормативната сфера не само търпи влияние от страна на науките и технологиите – тя самата активно упражнява влияние върху тях, формирайки и в известен смисъл напътствайки тяхното развитие. Силвия Минева например проникателно отбелязва, че технологиите са „превърнати във фундаменти на икономизма, глобализма, прагматичния космополитизъм, консумизма“ [Минева, 2016, стр. 6], тоест на феномени и явления, разпознавани от съвременния човек като необходими и неизбежни елементи от развитието на нашия свят. От друга страна някои от новите технологии, например компютрите, очевидно са в състояние да проблематизират „фундаментални за човешкото самоопределяне, себевъзприятие и взаимодействие дейности и категории като труд и игра, общуване и познание, време и пространство, тяло и личност“ [Минева, 2017, стр. 7].

Тази привидна заплаха всъщност се явява мощен катализатор на обновени процеси по самоидентификация, и може успешно да ни послужи в подобен тип избори: да ни помогне да модифицираме човешкото и междуличностното по свое усмотрение, окончателно утвърждавайки наистина стойностното и същественото в тях. В подходящите ръце науките и технологиите се превръщат в инструмент за очовечаване, а не в оръжие срещу човечеството. За целта обаче е нужно обединение между философията на науката от една страна и етиката на науката и технологиите от друга.

3. Заключение.

Без по какъвто и да било начин да превръщаме препоръката в критика, редно е да окуражим българските научни работници в хуманитарните области да проявяват активен интерес към въпросите на научната методология, научния процес и научното мислене – да насочват своята креативност към това да оптимизират и обогатяват тези ключови области на човешкото познание. Навлизането на хуманитарния ум в структурирането и целевия подбор на научните изследвания и разработката на нови технологии не само не представлява никаква заплаха за тези мероприятия, а дори би могло да увеличи шансовете за техния успех, като същевременно им осигури необходимото равнище на социална ангажираност и етическа коректност. Време е да отхвърлим мита за науките и технологиите като ценностно неутрални области на човешката дейност, ако целим да подчиним резултатите им на човешкото добруване.

БЕЛЕЖКИ

[1] За повече информация виж тук:
<https://www.sciencehistory.org/distillations/magazine/drawing-the-line-between-science-and-politics>.

[2] Тоест на разпределението на труда.

[3] Дефинирани по следния начин: „местата, където се развива интензивно високотехнологична инфраструктура, получават възможност за по-висок икономически растеж и по-благоприятна среда за обитаване [включително като ниво на безопасност, качество и разнообразие на публичните услуги и развитост на развлекателната индустрия]...“ [Иванчева, 2018, стр. 401].

[4] Позволявам си да заема английската дума “trend” [направление, посока], тъй като според мен тя най-точно описва закономерността в потреблението на новите технологии, при която някои от тях мигновено се превръщат в обект на селективно отношение от страна на потребителя [тоест на повишено търсене и интерес], а други

остават незабелязани от мнозинството потенциални консуматори. За съвсем точна дефиниция на думата в английската ѝ употреба виж тук: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trend>.

ЛИТЕРАТУРА

Видева, Н. [2005] Етическата теория на XX век – между универсализъм и контекстуализъм [опит за проясняване на същността на приложната етика]. В: *Девет лекции по история на етиката*. София, Кота, 188-206

Иванчева, Л. [2017] Етиката като основен регулатор на развитието на науката и технологиите в политиката на Европейския съюз. В: *Етически Изследвания*, [2]

Иванчева, Л. [2018] Технонаука и генериране на социални неравенства: етическото регулиране като метод за тяхното преодоляване. В: Маринова, Е., Мизов, М. [Съст.] *Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество*. София, Авангард Прима, 397-409

Лазаров, М. [1989] *Ценности и социални иновации*. София, Наука и Изкуство

Минева, С. [2017] Прологомени към една философска киберантропология. В: *Киберекология*, [1]

Минева, С. [2016] Що е постмодерна етика? В: *Етически изследвания*, [1]

Проданов, В. [2007] Морални ценности и догонваща модернизация. Във: Видева, Н. [Съст.] *Траектории на етиката*. София, Университетско Издателство „Св. Климент Охридски“, 124-155

Проданов, Х. [2017] Дигитални неравенства и справедливост. В: Маринова, Е., Мизов, М. [Съст.] Морал и етика на справедливостта в съвременното общество. София, Авангард Прима, 63-79

Проданов, Х. [2018] Технологии, равенство и неравенство. В: Маринова, Е., Мизов, М. [Съст.] *Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество*. София, Авангард Прима, 410-423

Сотирова, Д. [2018] Етика на дигиталното равенство. В: Маринова, Е., Мизов, М. [Съст.] *Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество*. София, Авангард Прима, 383-396

Христова, С. [2008] Етиката в страната на наночудесата. В: *Етика и социален риск [Етически студии]*, София, Фабер, 219-242

Hacking, I. [1999] *The social construction of what?* Harvard University Press

Iltis, A. S. et Matthews, K. R. [2017] NTD policy priorities: Science, values, and agenda setting. In: *PLOS Medicine*, [5]

Kitcher, P. [2001] *Science, Truth, and Democracy [Oxford Studies in the Philosophy of Science]*. Oxford University Press

Kuhn, T. [1962] *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, University of Chicago Press

Longino, H. [2001] *The Fate of Knowledge*. Princeton University Press

Интернет страници:

cyberecology-bg.com, [Посетен 31.10.2018]

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trend>, [Посетен 31.10.2018]

<https://www.sciencehistory.org/distillations/magazine/drawing-the-line-between-science-and-politics>, [Посетен 31.10.2018]